

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ**Доктринальні підходи, покладені в основу конституційної системи, та усталеність демократичного поступу****В. Колісник**доктор юридичних наук, професор,
суддя Конституційного Суду України

У статті з огляду на досвід Франції та Великої Британії проаналізовано вплив доктринальних підходів, покладених в основу конституції та конституційної системи, на перебіг демократичних процесів і збереження демократичного вектору розвитку держави. Наголошено на основних вадах української конституційної доктрини та запропоновано напрями її подальшого корегування.

Ключові слова: конституціоналізм, доктрина конституціоналізму, конституційна доктрина, конституційний контроль, демократичний поступ.

В основу доктрини сучасного органічного конституціоналізму покладено основоположну ідею «обмеженого правління». Водночас доктрина конституціоналізму вмістила в себе низку інших визначальних ідей, які з плином часу поступово сформувались як самостійні цілісні правові доктрини. В. Речицький переконаний, що «хоча існуючі конституції можуть суттєво відрізнитися одна від одної за своїми світоглядними, культурними і юридичними ознаками, англосаксонська ідея верховенства права і обмеженого правління вдало поєднала в собі вимоги індивідуальної свободи, виборності керманів і право народу контролювати хід державних і громадських справ»¹. П. Стецюк вважає, що «сьогодні конституційний розвиток держави взагалі немислимий без таких фундаментальних правових учень (доктрин): «права та свободи людини», «правова держава», «верховенство права», «розподіл влади», «парламентаризм», «місцеве самоврядування». Вони складають своєрідну теоретичну серцевину останнього»². Автор підкреслює, що «розміщення провідних положень вищеназваних правових доктрин у текстах основних законів держави, надання їм сили нормативних приписів найвищого юридичного рівня (рівня конституційних норм) дало положенням цих доктрин значний поштовх у їхньому подальшому розвитку як на загальнотеоретичному рівні, так і на рівні практичної реалізації. Тісна «співпраця» конституції держави з правовими доктринами згодом призвела до появи в теорії і практиці сучасного консти-

¹ Речицький В. В. Конституційне АБВ. Харків : Права людини, 2016. С. 11.

² Стецюк П. Б. Основи теорії конституції та конституціоналізму. Частина перша : посібник. Львів : Астролябія, 2003. С. 48.

туційного права таких нових понять: «доктрини в конституційному праві», «конституційно-правові доктрини», «конституційно-правова доктрина держави»¹.

Водночас «з позицій конституціоналізму Конституція ніколи не розглядається тільки як система позитивних норм або як «мапа влади»; її головна функція полягає в такій організації державної влади, яка унеможливує прояв державного свавілля, а також у забороні перетворення державної влади в інструмент пригнічення адресатів державно-владних приписів»².

Хоча визначальні риси доктрини конституціоналізму давно відомі, проте у різних суспільствах конституції набувають власного забарвлення, вирізняються своїми особливостями, а зміст конституційного регулювання зазвичай відрізняється і в різних типах державних систем, і в різних державах, і на різних етапах їхнього конституційного розвитку. Залежать ці особливості від багатьох чинників, визначальними серед яких є насамперед основні доктринальні підходи, покладені в основу конституцій, а також в основу поточного законодавства та політики держави. Показовим у цьому контексті є порівняння доктринальних підходів, покладених в основу конституційної системи Франції та Великої Британії. Так, наприклад, «у Франції доктрина конституціоналізму зазнала значних модифікацій. Хоча перша писана Конституція Франції 1791 року і містила перелік природних прав особи, найвищим єдиним творцем права вважався законодавчий орган, який підлягав тільки політичному контролю з боку електорату»³. Відтоді «у Франції не визнавалися природно-правова (ліберальна) концепція прав людини, згідно з якою будь-який державний правовий акт, що порушує фундаментальні права людини, може бути визнаний нечинним, а також природне право як джерело зовнішніх обмежень щодо здійснення державної влади. Відповідно суди не мали повноважень визнавати закони нечинними на підставі конституційних норм та принципів»⁴. Саме тому С. Шевчук дійшов висновку про те, що «по суті французька держава була поліцейською (політичною) державою, а не правовою...»⁵.

Кардинальна трансформація визначальних підходів у бік природно-правової концепції та правової держави відбулася у Франції тільки у 1971 році, коли Конституційна рада Франції визнала неконституційним закон, який надмірно обмежив свободу об'єднань громадян. При цьому Конституційна рада послалася на конституційні принципи, Декларацію прав людини і громадянина 1789 року, преамбулу до Конституції Четвертої французької республіки та на «республіканську традицію»⁶.

Таке тривале домінування позитивістської правової доктрини обумовило той довгий шлях, який французьке суспільство подолало, перш ніж йому вдалося повернутися до витоків органічного конституціоналізму. Ж.-П. Жакке стверджує, що Франція мала 17 конституційних систем, проте зберегла стабільність завдяки

¹ Стецюк П. Б. Основи теорії конституції та конституціоналізму. Частина перша : посібник. Львів : Астролябія, 2003. С. 55.

² Шевчук С. В. Основи конституційної юриспруденції. Харків : Консум, 2002. С. 129.

³ Там само. С. 141.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

усталеності державної адміністративної структури і організації територіальних колективів¹. Однак українське суспільство не може покладатися на професіоналізм, досвід та корпоративну солідарність посадовців, адже значна частина фахових управлінців на різних етапах розвитку української державності була усунута лише через політичні уподобання чи навіть вияв політичних симпатій, а на їх місця досить часто приходили дилетанти, пристосуванці, демагоги та словоблуди, не здатні ефективно здійснювати щоденну управлінську діяльність, організувати процес вироблення, обговорення, ухвалення та виконання оптимальних рішень. В Україні важко сподіватися і на значний потенціал територіальних громад, оскільки тривале надмірне адміністрування істотно ослабило місцеве самоврядування, а децентралізація лише почала демонструвати окремі обнадійливі результати, які ще не стали системними та незворотними.

Попри вади, притаманні домінуючій у Франції протягом понад півтора століть правовій доктрині позитивізму, французькому суспільству загалом вдалося успішно протидіяти поліцейській державі та зберегти віру в конституціоналізм, свободу, демократію і здоровий глузд, а отже, й повернутися до органічного (або ж неформального, як його запропонував називати В. Речицький) конституціоналізму. Хоча при цьому Франції й довелося подолати різні рівні загроз, пройти через численні випробовування, що постали перед французьким суспільством у вигляді революцій, війн, повстань, заколотів, гострих політичних криз та протистоянь.

А от Велика Британія завжди демонструвала зовсім інші доктринальні підходи та іншу модель конституційних перетворень — шлях поступового переосмислення та тривалого впровадження в державно-правову практику ідей конституціоналізму, виходячи з принципу верховенства права, зберігаючи при цьому головні конституційні традиції та подаючи взірець еволюційної трансформації як конституційної доктрини, так і її практичного втілення у нормотворчу та правозастосовну діяльність².

В Україні численні виклики та загрози періодично стають настільки потужними, що навіть саме існування та збереження української державності багато хто з експертів вважає на сьогодні значним досягненням. Хоча мову слід вести одночасно і про подолання позитивістських нашарувань у процесі формування, корегування та уточнення конституційної доктрини, і про звільнення від патерналістських ілюзій, і про створення ринкової економіки, зорієнтованої на виробництво, і про ефективність політичної системи України, і про потребу збереження подальшого впевненого демократичного поступу українського суспільства. Деяко спрощені та надто вульгаризовані уявлення про основні ідеї конституціоналізму набули поширення в Україні у першій половині 90-х років ХХ століття та втілювалися у численних конституційних проектах. Вони наглядно продемонстрували відсутність системного доктринального бачення та розуміння головного функціонального призначення конституції. Зазначені проекти спирались на численні запозичення

¹ Жакке Ж.-П. Конституционное право и политические институты. Москва : Юрист, 2002. С. 214.

² Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм. Київ : Салком ; Юрінком Інтер, 2005. С. 513–553.

з конституцій інших держав та міжнародно-правових документів без їх переосмислення та доопрацювання. Саме тому в тексті української Конституції набули еkleктичного поєднання окремі аспекти свободи та одночасно ілюзії патерналістського спрямування, а засади вільного ринку та конкуренції або ж загубилися в процесі конституційного моделювання, або ж виявилися куцими, розпорошеними та безсистемними. Строката у зазначеному сенсі Конституція України виявилася безсилою на тлі поглиблення бюрократичних тенденцій, розширення надмірного адміністрування, поширення корупції та непрофесійності, стрімкої втрати довіри до органів державної влади (насамперед до парламенту та судів). Положення української Конституції, спрямовані на гарантування права власності (у тому числі права власності на землю) та вільний розвиток підприємництва, були штучно заблоковані, що унеможливило формування усталеної конкурентоздатної ринкової економіки, яка все ще залишається переважно сировинною. А без вільного ринку, заснованого на засадах свободи договору, добросовісної конкуренції та послідовної державної антимонопольної політики, становлення органічного (неформального) конституціоналізму є неможливим. В. Речицький переконливо доводить, що «у пост-тоталітарних країнах ринок є неповним й опосередкованим тіньовою економікою, що функціонує завдяки неписаним правилам і неформальним контактам. Усвідомлення даного факту є принципово важливим для розвитку неформального конституціоналізму як захисту індивідуальної свободи від рецидивів державного втручання»¹.

Українська конституційна доктрина виявилася доволі невиразною, а перша спроба на практиці перейти до парламентсько-президентської форми правління й запровадити принципово новий формат взаємовідносин між органами державної влади шляхом проведення конституційної реформи 2004 року не набула належного наукового обґрунтування. Не відбулося з цих питань і зваженої наукової дискусії, здатної відповідним чином уточнити існуючу конституційну доктрину, а на застереження окремих експертів щодо головних вад тієї політичної реформи² парламентарі не звернули уваги.

П. Розанвалон зазначає, що «парламенти і конституційні суди можуть вважатися такими, що разом беруть участь у плюралістичній організації часових вимірів демократичного вираження — організації, яка сама не віддільна від своєї історії. Адже в реальності жодну політичну інституцію не можна розглядати як самостійну, так, неначе вона існує незалежно від інших, неначе вона виникла з нічого. Різноманітні інституції мають сенс, тільки якщо їх помістити в систему їхніх взаємозв'язків... конституційні суди є насамперед великими свідками демократичної ідеї. Їхнім завданням є постійне нагадування про первинний розлом, на якому ґрунтуються режими, що виходять із загальних виборів»³. На думку П. Розанвалона, конституційні суди беруть участь «у розширенні й поглибленні представницької системи як властиво позитивної форми організації демократії. Вони сприяють примноженню форм представництва, адже таке примноження є

¹ Речицький В. В. Неформальний конституціоналізм. Харків : Права людини, 2016. С. 33.

² Конституційна реформа: експертний аналіз. Харків : Фоліо, 2004. 184 с.

³ Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / пер. з фр. Є. Марічева. Київ : Києво-Могилянська академія, 2009. С. 172.

єдиним ключем більш достовірного вираження загальної волі. Воно дає змогу, в кінцевому підсумку, більш ефективно ставити владу під контроль громадян через плюралізацію цих останніх. Це веде до нового погляду на питання відносин між прямою і представницькою демократією»¹, що є вельми актуальним для подальшого демократичного поступу України. Водночас «конституційні суди дають змогу, відповідно, виправляти помилки представницької системи (закликаючи представників більшості враховувати висловлену раніше загальну волю і залишати відкритим майбутнє) і розвивати її демократичну функціональність»².

Таким чином, існує декілька головних умов, дотримуючись яких українське суспільство зможе долучитися до органічного (неформального) конституціоналізму та зберегти подальший демократичний поступ української державності:

1) корегування української конституційної доктрини з метою системного викладу головних ідей конституціоналізму, звільнення її від позитивізму та патерналізму;

2) стимулювання розвитку підприємницької ініціативи, формування ринкової економіки, зорієнтованої на переробку сировини, виготовлення напівфабрикатів та найголовніше — виробництво кінцевої продукції;

3) здійснення систематичного й ефективного контролю за парламентом як з боку електорату та засобів масової інформації, так і з боку органу конституційної юрисдикції;

4) запровадження постійного зваженого фахового діалогу (насамперед внутрішньопартійних дискусій та діалогу всередині парламентської більшості, а також діалогу між парламентською більшістю та опозицією) з найбільш актуальних та важливих проблем сьогодення, що має відбуватися зі всебічним урахуванням основоположних ідей сучасного органічного конституціоналізму.

Лише за таких умов представницька система здійснення державної влади зможе забезпечити подальший впевнений демократичний поступ українського суспільства, здатність української держави ефективно протистояти сучасним викликам і загрозам, що постають перед нею.

Kolisnyk V. Doctrinal approaches upon which the constitutional system is based on and the democratic development sustainability. *The article is devoted to the analysis of the impact of doctrinal approaches upon which the constitutional system is based on and also the impact of the democratic development sustainability on the ongoing democratic processes and on the preservation of state's democratic development vector taking into account the experience of France and Great Britain. The main shortcomings of the Ukrainian constitutional doctrine are highlighted and the areas of its further improvement are proposed.*

Key words: *constitutionalism, doctrine of constitutionalism, constitutional doctrine, constitutional control, democratic development.*

¹ Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / пер. з фр. Є. Марічева. Київ : Києво-Могилянська академія, 2009. С. 175.

² Там само.